

Manuel Sacristán i les traduccions d'intel·lectuals europeus (1965-1975)

Agustí G. Larios

Secció d'Història Contemporània i Món Actual

Departament d'Història i Arqueologia

Facultat de Geografia i Història

Montalegre, 6

08001 Barcelona

RESUM: Aquest article se centra en l'estudi de la figura de Manuel Sacristán Luzón (1925-1985), considerat per alguns el pensador espanyol més gran de la segona meitat del segle XX (Jesús Mosterín). Hi ha dues línies preferents d'actuació de Sacristán, interconnectades, que centren l'anàlisi d'aquesta aportació: la tasca d'introduïdor a les llengües hispàniques d'alguns intel·lectuals marxistes europeus, principalment com a traductor de les seves obres d'assaig, i la seva connexió amb aquests intel·lectuals. Les fonts utilitzades són les contingudes en el Fons personal de Manuel Sacristán, de la Universitat de Barcelona, així com les bibliogràfiques.

PARAULES CLAU: Manuel Sacristán, franquisme, intel·lectuals, editorials, traducció.

MANUEL Sacristán and the translations
of European intellectuals (1965-1975)

ABSTRACT: This article focuses on the study of the figure of Manuel Sacristán Luzón (1925-1985), considered by some to be the greatest Spanish thinker of the second half of the 20th century (Jesús Mosterín). There are two preferred lines of action of Sacristán, interconnected, that focus the analysis of this contribution: the task of introducing to the Hispanic languages some European Marxist intellectuals, mainly as a translator of their works of essay, and his connection with these other intellectuals. The sour-

Agustí G. Larios, Manuel Sacristán i les traduccions d'intel·lectuals europeus (1965-1975). *Cercles. Revista d'Història Cultural*, 26, 105-131 ISSN: 1139-0158. ISSN-e: 1699-7468. DOI: 10.1344/cercles2023.26.1004. Data de recepció: 25/11/2022. Data d'acceptació: 14/01/2023.

agarcialarios@ub.edu | orcid.org/0000-0001-5662-2755

ces used are those contained in the personal archive of Manuel Sacristán, at the University of Barcelona, as well as bibliographic sources.

KEYWORDS: Manuel Sacristán, Francoism, intellectuals, publishers, translation.

Agustí G. Larios és professor associat al Departament d'Història i Arqueologia de la Universitat de Barcelona. Ha centrat la seva recerca en la sociabilitat, la història de les universitats i la història cultural i dels intel·lectuals. Forma part del Grup d'Estudis d'Història de la Cultura i dels Intel·lectuals de la Universitat de Barcelona.

Agustí G. Larios is an associate lecturer at the Department of History and Archeology of the University of Barcelona. He has focused his research on sociability, the history of universities and cultural and intellectual history. He is member of the Intellectual and Cultural History research group at the University of Barcelona.

En la darrera etapa de la dictadura franquista s'operà progressivament i ferma una certa reconfiguració del panorama cultural català, de manera que s'hi esdevingué la creació, la consolidació i, al capdavant, la «cristal·lització dels corrents democratitzadors que s'havien anat gestant en les dècades anteriors».¹ Cal tenir present que, si bé en els primers anys del franquisme la cultura catalana pervingué resistent, reclosa, encapsulada en ella mateixa i amb pràctiques clandestines —per força, a causa de la nova situació politicocultural imposada al país—, tanmateix revifà i en el decurs de la dècada dels seixanta prengué forma una nova concepció del món cultural amb més presència pública i tendent a menar alternatives diverses i deslliuradores

1 J. CASASSAS (coord.), *Els intel·lectuals i el poder a Catalunya: Materials per a un assaig d'història cultural del món català contemporani (1808-1975)*, Barcelona, Pòrtic, 1999, pàg. 369.

del tenallador oficialisme del règim.² Tal vegada el tret més rellevant d'aquestes noves propostes i projectes culturals fou el compromís polític adoptat pels seus promotors, que evidenciava el seu enrolament en la lluita antifranquista.

La reconfiguració esmentada fou possible en virtut de la confluència, certament, d'un seguit de factors, com ara el context econòmic expansiu, la mobilització antidictatorial, la pregona influència dels esdeveniments internacionals, i encara més. Però interessa esmentar-ne dos de ben connectats amb el tema que centra aquest text. Ens referim, per una banda, al relleu generacional produït al si dels nuclis de l'activisme antidictatorial, quan una fornada nova de joves que no havien experimentat directament el sotrac de la Guerra Civil va assolir un rol rellevant en la configuració d'un «entramado cultural alternativo al mundo oficial»,³ i, per altra banda, a la incorporació i extensió del marxisme dins de les disciplines socials i, alhora, dins dels sectors de l'activisme cultural antifranquista.

Entre les iniciatives o plataformes de difusió cultural alternatives a l'oficialisme franquista sobresurten determinats projectes editorials en els quals es percep nítidament la voluntat d'obertura a l'exterior i la connexió amb el pensament intel·lectual generat en altres països europeus. En alguns d'aquests projectes editorials, a més, es manifesta la confluència dels dos aspectes esmentats suara: la rejeve-

2 Sobre la cultura catalana a la dècada dels quaranta, consulteu J. SAMSÓ, *La cultura catalana: entre la clandestinitat i la represa pública (1939-1951)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1994-1995, i sobre les dues primeres dècades del franquisme, C. SANTACANA (coord.), *Entre el malson i l'oblit: L'impacte del franquisme en la cultura a Catalunya i les Balears (1939-1960)*, Catarroja i Barcelona, Afers, 2013.

3 C. SANTACANA, «Entre jóvenes y viejos. El impacto del 68 en la reconstrucción de la cultura en Cataluña», *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 21, 2020, pàg. 207. Com afirma J. AMAT, *Com una pàtria: Vida de Josep Benet*, Barcelona, Edicions 62, 2017, pàg. 149, «La joventut nova, socialitzada en dictadura durant l'adolescència i primera joventut, no se sentia captiva de la infausta divisió entre vencedors i vençuts. Aquell esvoranc fatal, sobre el qual s'havia construït la societat del franquisme, ells el volien saltar».

nida generació intel·lectual i l'interès —intuïtiu o rigorós— pel pensament marxista.

Vet aquí, doncs, que escau centrar-nos en la figura de Manuel Sacristán Luzón (1925-1985), el qual fins i tot ha estat considerat per alguns el pensador espanyol més gran de la segona meitat del segle xx.⁴ A banda de les consideracions possibles sobre la magnitud i rellevància intel·lectual de Manuel Sacristán, no és sobrer assenyalar la seva condició intel·lectual polifacètica, atès que va portar a terme un seguit d'activitats diverses —algunes intel·lectuals i altres de «gestió», algunes legals i altres il·legals—, s'adelitava a ennovar-se d'una gran varietat de temes de pensament, etc. Precisament, una de les seves activitats més constants, sobretot d'ençà de la seva separació el 1965 de la Universitat de Barcelona, fou la menada en el món editorial, com a traductor i promotor de projectes. En aquest escrit mirarem de resseguir-la, ja que fou en el decurs de la seva realització que va poder introduir en el panorama cultural hispànic —i també en el català— alguns intel·lectuals marxistes europeus.

4 Jesús Mosterín afirmà d'ell que «fue el filósofo español más brillante de su generación, uno de los pensadores más lúcidos de todos los tiempos, la figura descollante de la oposición intelectual al régimen de Franco y uno de los introductores de la lógica matemática en España»; J. MOSTERÍN, «Prólogo», dins M. SACRISTÁN, *Lógica elemental*, Barcelona, Vicens Vives, 1996, pàg. III. Gregorio Morán s'expressa semblantment quan descriu Manuel Sacristán com «el más brillante y dotado, así se puede decir y repetir hasta la saciedad, de la inteligencia española de la segunda mitad del siglo xx»; G. MORÁN, *El cura y los mandarines: Historia no oficial del Bosque de los Letrados. Cultura y política en España, 1962-1996*, Madrid, Akal, 2015, pàg. 683. Per la seva banda, Constantino Bértolo afirma que «sigue siendo el pensador marxista español más significativo de nuestro siglo xx»; C. BÉRTOLO, «Prólogo», dins S. LÓPEZ ARNAL, *Entre clásicos: Manuel Sacristán y la obra política-filosófica de György Lukács*, Torrejón de Ardoz, La Oveja Roja, 2011, pàg. 14.

El panorama cultural del tardofranquisme

Durant el segon franquisme tingué lloc un canvi cultural significatiu, que hom associa tot sovint a les grans transformacions socioeconòmiques esdevingudes arran de la posada en marxa dels plans d'estabilització i de desenvolupament. Efectivament, en aquest context i de manera connectada, es va encetar una etapa nova en l'evolució cultural del país, en depassar els anys de la cultura catacumbal pròpia del «páramo» del pensament menat per la dictadura⁵ i en configurar-se una altra mena de panorama cultural més divers, complex, contestatari, cosmopolita i acollidor d'una nova generació d'agents culturals.

Tal vegada sigui l'esmoreïment dels estudiants universitaris el que palesà més clarament aquesta tirada al canvi que esmentem. A la Universitat de Barcelona, que a la dècada dels seixanta inicià un procés de massificació irreversible —que comportà la incorporació de nous perfils d'estudiants i professors—, la mobilització dels estudiants més compromesos políticament va fer eclosió de manera fefaent ja el 1957 amb l'episodi de l'Assemblea del Paranimf.⁶ La conflictivitat dels estudiants —que les autoritats acadèmiques anomenaven eufemísticament «incidentes estudiantils»— es va perllongar des d'aleshores com una mostra de contestació que aconseguí d'autoorganitzar-se en el Sindicat Democràtic d'Estudiants de Barcelona (SDEUB) a partir de l'anomenada Caputxinada (1966).⁷

5 J. L. ABELLÁN, *La cultura en España (Ensayo para un diagnóstico)*, Madrid, Edicusa, 1971, pàg. 9.

6 M. COLL, *Al Paranimf! La primera revolta estudiantil*, Barcelona, Base, 2017.

7 Sobre el SDEUB, vegeu J. M. COLOMER, *Els estudiants de Barcelona sota el franquisme*, Barcelona, Curial, 1978; F. FERNÁNDEZ BUEY, «Memoria personal de la fundación del Sindicato Democrático de Estudiantes de la Universidad de Barcelona (1965-1966)», dins F. FERNÁNDEZ BUEY, *Por una universidad democrática. Escritos sobre la universidad y los movimientos universitarios (1965-2009)*, Barcelona, El Viejo Topo, 2009, pàgs. 11-40; P. VERRIÉ

També convé tenir present que alguns sectors de l'Església catalana van experimentar un esclavissament ideològic sota el guiatge del moviment conciliar afavorit arreu pel Vaticà II.

Les contradiccions del creixement econòmic de la dècada dels seixanta, que seguiren les greus dificultats dels anys precedents, afavoriren la proliferació de la conflictivitat social. En aquest ressorgiment de l'oposició franquista, el Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC) assolí un paper clau com a principal força d'oposició interior —ja que articulava un discurs articulat i tenia experiència organitzativa— i es projectà amb la seva infiltració en els entorns obrers i, també, en alguns sectors estudiantils més dinàmics. Alhora, el PSUC també s'enfortí arran de l'extensió del marxisme en el món de la cultura i, especialment, a la Universitat de Barcelona.

A la dècada dels seixanta, doncs, s'inicià una nova etapa en l'evolució de la cultura catalana, que, amb la seva particularitat, connecta amb un marc general molt més ampli.⁸ El règim franquista intentà de bastir una imatge modernitzada per tal d'adaptar-se als nous temps i, alhora, mantenir immodificat allò fonamental de la dictadura. El dirigisme cultural és un exemple d'aquesta actitud, per tal com combinà actituds positives (propaganda i mecenatge) i negatives (controls preventius i repressius). Tot amb tot, el control cultural

(coord.), *Quan el franquisme va perdre la universitat: El PSUC i el Sindicat Democràtic d'Estudiants de la Universitat de Barcelona (curs 1965-1966)*, Barcelona, Base, 2021; Ll. CALVO (dir.), *La Caputxinada, crònica gràfica: Fotografies de Guillem Martínez*, Barcelona, Residència d'Investigadors i CSIC-Generalitat de Catalunya, 2002; J. MIR, «SDEUB: estudiants creant democràcia i trencant amb la dictadura», a J. PUIGSECH i G. PALA (eds.), *Les mans del PSUC: Militància*, Barcelona, Memorial Democràtic, 2017, pàgs. 182-201, i A. G. LARIOS, «Del SEU al SDEUB: la protesta estudiantil a la Universitat de Barcelona (1956-1968) segons els dietaris de la Facultat de Filosofia i Lletres», dins R. ARNABAT i J. SANTESMASES (dirs.), *1960-1980. Transicions i canvis a les terres de parla catalana*, Barcelona i Valls, CCEPC i Cossetània, 2012, pàgs. 173-186.

8 F. ROJAS, *Dirigisme cultural y disidencia editorial en España (1962-1973)*, Alacant, Universitat d'Alacant, 2013, pàg. 15.

franquista no romangué monolític tothora i experimentà fases d'una tímida obertura cultural, i, si més no, algunes de les seves esclètxes foren aprofitades pels opositors culturals més resoluts per endegar iniciatives alternatives. El món editorial hi tingué un protagonisme rellevant, sobretot amb les editorials d'avantguarda.⁹

Trajectòria de Manuel Sacristán

Manuel Sacristán fou un personatge fonamental —o tal vegada «substantiu», en la seva terminologia— de la intel·lectualitat del país durant el franquisme, amb un perfil complex si hom considera la diversitat de les activitats que portà a cap en el decurs de la seva vida. No debades combinà, per exemple, la condició de filòsof erudit, l'actuació com a dirigent comunista en la clandestinitat, la docència com a professor universitari i l'activisme cultural i intel·lectual, i altres més.¹⁰

9 El fenomen ha estat estudiat a F. ROJAS, *Dirigismo cultural, op. cit.*, i J. MARTÍNEZ, «Editoriales conflictivas y disidentes en tiempos de dictadura (1966-1975)», *Arbor*, 747, 2011, pàgs. 121-141; X. MORET, *Tiempo de editores: Historia de la edición en España, 1939-1975*, Barcelona, Destino, 2002, i J. MARTÍNEZ (dir.), *Historia de la edición en España (1939-1975)*, Madrid, Marcial Pons, 2015. Per al cas català, vegeu: C. SANTACANA, «Les traduccions com a eina de modernització cultural: el pensament i l'assaig a Edicions 62 (1962-1975)», dins C. GREGORI i R. X. ROSSELLÓ (eds.), *Literatura catalana contemporània: transformacions, imitacions i altres formes d'escriptura*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2021, pàgs. 125-143; C. SANTACANA, «La historia de la edición vista desde el análisis de la cultura y de los intelectuales», dins F. LARRAZ, J. MENGUAL i M. SOPENA (eds.), *Pliegos alzados: La historia de la edición, a debate*, Gijón, Trea, 2020, pàgs. 63-69; M. LLANAS, *L'edició a Catalunya: el segle XX (1939-1975)*, Barcelona, Gremi d'Editors, 2006; M. SOPENA, «Intel·lectuals i pensament sota censura. Les traduccions de "Llibres a l'Abast" (1963-1977)», dins *Actes del Catorzè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2009, vol. 1, pàgs. 415-425, i M. SOPENA, «"Con vigilante espíritu crítico". Els censors en les traduccions assagístiques d'Edicions 62», *Quaderns. Revista de Traducció*, 20, 2013, pàgs. 147-161.

10 Val a dir que Sacristán desenvolupà aquesta multiactivitat simultàniament de manera legal i il·legal, amb el desgast consegüent. Vegeu la seva entrevista a *Dialèctica*, 13, 1983,

No podem bandejar el fet que, com tota figura rellevant, també la seva actuació hagi generat un certa controvèrsia valorativa pel que fa a la seva evolució ideològica, la intransigència dogmàtica que li va ser atribuïda —durant els seus anys com a dirigent comunista—, la discriminació acadèmica de què fou objecte a la Universitat de Barcelona i, fins i tot, l'abrandament de l'estol de deixebles que seguiren la seva petja fervorosament.¹¹ Precisament, la seva influència personal s'ha manifestat en un bigarrat grup d'alumnes universitaris seus, alguns dels quals han tingut un recorregut acadèmic posterior força rellevant, i en diversos col·legues que li reconeixen un cert mestratge.¹²

citada per M. A. LÓPEZ, «Manuel Sacristán Luzón: una vida vinculada al marxismo», *Economía Informa*, 346, 2007, pàg. 88: «Una persona que está viviendo legalmente, descubierta, y sin embargo, actúa clandestinamente, tiene que pasar muchas horas borrando pistas por así decirlo [...]. Yo hacía así dos vidas».

11 Hi ha una abundosa bibliografia específica sobre Manuel Sacristán i el seu pensament, a banda de mantes referències parcials en estudis sobre el pensament espanyol de la segona meitat del segle xx. No ens estem d'assenyalar-ne J. R. CAPELLA, *La práctica de Manuel Sacristán: Una biografía política*, Madrid, Trotta, 2005; S. LÓPEZ ARNAL i P. de la FUENTE, *Acerca de Manuel Sacristán*, Barcelona, Destino, 1996; F. FERNÁNDEZ BUEY, *Sobre Manuel Sacristán*, Barcelona, El Viejo Topo, 2015; S. LÓPEZ ARNAL i Iñaki VÁZQUEZ (eds.), *El legado de un maestro: Homenaje a Manuel Sacristán*, Madrid, Fundación de Investigaciones Marxistas, 2007; J. A. BENACH, X. JUNCOSA i S. LÓPEZ ARNAL (eds.), *Integral Sacristán: Del pensar, del vivir, del hacer*, Barcelona, El Viejo Topo, 2007, i el monogràfic «Manuel Sacristán Luzón, 1925-1985», *Mientras Tanto*, 30-31, 1987. Així mateix, Sacristán ha estat objecte d'estudi en tesis doctorals, com ara les de M. MANZANERA, *Teoría y práctica. La trayectoria intelectual de Manuel Sacristán*, Madrid, UNED, 1993; J. SARRIÓN, *La noción de la ciencia en Manuel Sacristán*, UNED, 2004, i M. F. FERNÁNDEZ, *El patrimonio intelectual español. Un acercamiento desde la figura de Manuel Sacristán Luzón*, Cadis, Universidad de Cádiz, 2014.

12 En aquest sentit, J. AMAT (ed.), *Fons José María Valverde (1942-1996): Fragments d'una biografia intel·lectual*, Catarroja i Barcelona, Afers i CEHI, 2010, pàg. 17, recorda l'atractiu docent referencial de Sacristán paral·lelament al de José M. Valverde: «Com escriuria Manuel Vázquez Montalbán, Valverde, juntament amb Manuel Sacristán, esdevindria un dels grans pols d'atracció per als estudiants de Filosofia i Lletres de la segona meitat dels cinquanta i primera dels seixanta». I. MOLAS, *Quan tot ens semblava possible*, Vic,

Tot i amb això, Manuel Sacristán va ser un autor amb un impacte migrat, per bé que escriví prolíficament, ja que la majoria de les seves obres foren disperses i minoritàries, adés amb format de pròleg i article,¹³ adés com a documents de debat clandestí, i fins i tot rubricades amb pseudònim.¹⁴ Tal vegada les dues obres escrites per Manuel Sacristán amb més impacte i difusió foren el seu pròleg «La tarea de Engels en el *Anti-Dührings*» (1964) i *Sobre el lugar de la filosofía en los estudios superiores* (1967).¹⁵

Manuel Sacristán Luzón va néixer a Madrid el 1925, però visqué la major part de la seva vida a Barcelona, ciutat a la qual arribà el 1940. El seu pare hi fou aleshores administrador de l'organització juvenil de Falange i més tard reeixí en un negoci tipogràfic. Hom ressalta que l'origen social de Sacristán era la classe mitjana amb aspiracions culturals i que tingué una formació adolescent trilingüe, arran de les seves estades a Itàlia i França durant la Guerra Civil.¹⁶ Després de passar per l'Institut Balmes, ingressà el 1944 a la Universitat de Barcelona, on cursà les llicenciatures de Dret i de Filosofia i Lletres, en les quals obtingué un expedient acadèmic excel·lent. Fou aleshores quan es vinculà amb l'organització falangista *Sindicato Español Universitario* (SEU),

Eumo, 2020, pàg. 147, ho rememora en aquests termes: «[...] amb bulleres de muntura negra de pasta, amb els cabells “tallats a raspall”, amb vestit fosc, sempre amb moviments harmònics, parlava de coses noves. Quan preguntava no et deixava dir allò que bonament sabies, sinó que t'interrogava contínuament, i fins i tot et demanava l'opinió. Mare de Déu Santíssima!».

13 Sobre la predisposició al format «menor», el mateix Manuel Sacristán s'autodefina com el «filòsof dels pròlegs».

14 Bona part de la seva obra està aplegada a *Panfletos y materiales*, Barcelona, Icària, 1983-1985, vol. I 1983, *Sobre Marx y marxismo*, vol. II 1984, *Papeles de filosofía*, vol. III, 1985 *Intervenciones políticas*, i vol. IV, *Lecturas*.

15 E. DÍAZ, *Pensamiento español en la era de Franco (1939-1975)*, Madrid, Tecnos, 1992 (1a ed.: 1983), pàgs. 144 i 167.

16 M. F. FERNÁNDEZ, «Manuel Sacristán: génesis de un intelectual polifónico», *Daimon: Revista Internacional de Filosofía*, 53, 2011, pàg. 30-31; vegeu també Juan-Ramón CAPPELLA, *La práctica, op. cit.*, pàg. 28.

de filiació obligatòria per a tots els estudiants universitaris.¹⁷ Pel que sembla, els anys 1945-1946 se n'allunyà, per bé que es mantingué vinculat amb el seu aparell cultural mitjançant la col·laboració en les revistes *Quadrante*, *Estilo* i, molt destacadament, *Laye*.¹⁸

Entre el 1952 i el 1953 gaudí d'una beca de l'Instituto Luis Vives de Filosofía del Consejo Superior de Investigaciones Científicas (CSIC) i fou ajudant de Joaquim Carreras Artau a la Universitat de Barcelona.¹⁹ Tanmateix, entre el 1954 i el 1956, mitjançant una beca de la Deutscher Akademischer Austauschdienst, cursà quatre semestres a l'Institut für mathematische Logik und Grundlagenforschung de la Universitat de Münster (Westfàlia, República Federal d'Alemanya [RFA]), dirigit per Heinrich Scholz. Els aprenentatges que hi feu li permeteren d'esdevenir un dels pocs especialistes en lògica matemàtica o simbòlica a Espanya.²⁰ En la seva estada alemanya també va fer amistat amb l'estudiant italià Ettore Casali, militant comunista que l'introduí en aquesta ideologia, de manera que, com afirma Xa-

17 Segons J. R. CAPELLA, *La práctica, op. cit.*, pàg. 30, «la vinculación falangista de Manuel Sacristán se entiende bien en el contexto del estado totalitario y de su raíz familiar paterna». Sobre el SEU, vegeu Miguel A. RUIZ CARNICER, *El Sindicato Español Universitario (SEU), 1939-1945: La socialización política de la juventud universitaria en el franquismo*, Madrid, Siglo XXI, 1996.

18 J. R. CAPELLA, *La práctica, op. cit.*, pàgs. 29-32. Vegeu L. BONET, *La revista Laye: Estudio y antología*, Barcelona, Península, 1998, i A. G. LARIOS, «Els joves intel·lectuals i les revistes culturals catalanes durant el període 1945-1954», dins R. ARNABAT i M. MARÍN (eds.), *Franquisme i transició democràtica a les terres de parla catalana*, Barcelona i Valls, CCEPC i Cossetània, 2001, pàgs. 459-469.

19 A. DOMINGO CURTO, «Introducción. Filosofías de una vida», dins M. SACRISTÁN, *Lecturas de filosofía moderna y contemporánea*, Madrid, Trotta, 2007, pàg. 12; L. VEGA, «Lógica y filosofía de la lógica en la obra de Manuel Sacristán», dins S. LÓPEZ ARNAL i I. VÁZQUEZ (eds.), *El legado de un maestro, op. cit.*, pàg. 116.

20 Cal tenir presents els precedents de David García Bacca, autor d'*Introducció a la lògica* (1934) i de Josep Ferrater Mora, coautor, juntament amb Hugues Leblanc, de *Lògica matemàtica* (1955). Vegeu X. SERRA, *Història social de la filosofia catalana: La Lògica (1900-1980)*, Catarroja, Afers, 2010, pàgs. 112 i 131, i V. MÉNDEZ, *La tradición de la intradición: Historias de la filosofía española entre 1843 y 1973*, Madrid, Tecnos, 2021.

vier Serra, «el seu obrerisme metafísic es transformà en marxisme militant».²¹ De tornada a Barcelona s'integrà clandestinament en el Partido Comunista de España (PCE) i el Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), on rebé l'encàrrec específic d'organitzar cèl·lules d'estudiants a la Universitat de Barcelona i dinamitzar el nucli d'intel·lectuals del PSUC.²² Sacristán formà part de la direcció de tots dos partits fins que en plegà definitivament el 1970.

Quan va tornar d'Alemanya va exercir com a professor de Filosofia Moderna i Filosofia Grega a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona, com a ajudant del catedràtic Joaquim Carreras i Artau, i més tard a la Facultat de Ciències Econòmiques, com a encarregat de curs de l'àrea de coneixement de Fonaments de la Filosofia, Lògica Matemàtica i Metodologia de les Ciències Socials.²³ Precisament, fou Carreras i Artau qui dirigí la seva tesi doctoral, *Las ideas gnoseológicas de Heidegger*, que preparà aleshores i presentà el febrer del 1959.²⁴ El 1962 Manuel Sacristán va participar en les ope-

21 X. SERRA, *Història social de la filosofia catalana*, op. cit., pàg. 184. A més de Casari, Sacristán hi entrà en contacte amb altres companys universitaris comunistes, com Giovanna Rossi, Hans Schweins, Ulrike Meinhof i Vicente Romano. A. DOMÍNGO CURTO, «Introducción», op. cit., pàg. 12.

22 G. PALA, *Cultura clandestina: Los intelectuales del PSUC bajo el franquismo*, Granada, Comares, 2016, pàg. 25. Com recorda G. PALA, «El intelectual y el partido. Notas sobre la trayectoria política de Manuel Sacristán en el PSUC», dins S. LÓPEZ ARNAL i I. VÁZQUEZ (eds.), *El legado de un maestro*, op. cit., pàg. 231, «La dirección [del PSUC] le encargará a él y a Francesc Vicens en el I Congreso del PSUC de verano de 1956 la formación de una organización de intelectuales que le permitiera diversificar su acción y salir del gueto obrero al que había sido confinado durante muchos años». Vegeu també J. SEMPERE, «Intelectuals i cultura en la trajectòria política del Partit Socialista Unificat de Catalunya», dins J. PUIGSECH i G. PALA (eds.), *Les mans*, op. cit., pàgs. 164-180.

23 M. R. BORRÀS, «La filosofia segons Manuel Sacristán Luzón», dins J. MONSERRAT i P. CASANOVAS (eds.), *Pensament i filosofia a Catalunya. III: 1940-1975*, Barcelona, INEHCA i Societat Catalana de Filosofia, 2004, pàg. 162.

24 El tribunal estigué integrat per Jaume Bofill i Bofill, José Ignacio Alcorta Echevarría, Joan Vernet Ginés, José María Valverde i Joaquim Carreras i Artau. S. LÓPEZ ARNAL, *Entre clásicos*, op. cit., pàg. 30.

sicions a la càtedra de Lògica de la Universitat de València «no sin una evidente punta de provocación, y a pesar de la certeza previa sobre la parcialidad del tribunal».²⁵ No hi ha dubte que era el candidat més qualificat per a la plaça, ja que era el major especialista en lògica de l'Espanya d'aleshores; tot i amb això, i malgrat que havia fet uns exercicis millors que els altres dos candidats —Jordi Pérez Ballestar i Manuel Garrido—, el tribunal adjudicà la càtedra a Manuel Garrido. Aquest fet fou atribuït a la malvolença del tribunal envers un candidat de significació comunista, com explica Jesús Mosterín:

El tribunal había sido seleccionado ex-profeso para que Sacristán no sacara las oposiciones. Ninguno de sus miembros tenía ni remota idea de lógica, pero a todos ellos había llegado la fama de Sacristán de ser ateo, marxista, «positivista» y lógico matemático, características todas ellas consideradas alarmantes, corrosivas y vitandas por el ignorante y mojigato mundillo filosófico oficial de la España de entonces, dominado por curas, semicuras, metafísicos tomistas y paletos reaccionarios de diversa laya.²⁶

Altres autors assenyalen les pròpies limitacions del sistema burocràtic centralista de la universitat franquista, en bandejar el docent més qualificat.²⁷

La preocupació i el compromís de Manuel Sacristán amb la renovació de la universitat fou una constant tothora, fet que es mani-

25 A. DOMINGO CURTO, «Introducción», *op. cit.*, pàg. II.

26 J. MOSTERÍN, «Prólogo», *op. cit.*, pàg. VI.

27 Especialment, X. SERRA, *Història social*, *op. cit.*, pàgs. 186-193. L'episodi també ha estat abordat per G. MORÁN, *El maestro*, *op. cit.*, pàgs. 45-55; V. MÉNDEZ, *La tradición de la intradición*, *op. cit.*, pàgs. 431-437, i C. H. MARTÍN, «Materiales en torno a la oposición a la Cátedra de Lógica de la Universidad de Valencia en 1962», dins S. LÓPEZ ARNAL *et al.*, *Donde no habita el Olvido: En el 40 aniversario de la publicación de «Introducción a la lógica y el análisis formal» de Manuel Sacristán Luzón*, Barcelona, Montesinos, 2005, pàgs. 257-277.

festà en les reflexions que elaborà sobre aquesta qüestió i, molt especialment, en la seva participació activa en les iniciatives promogudes pels dos col·lectius més dinàmics de la Universitat de Barcelona: l'alumnat i el professorat no numerari. Així fou com estigué força implicat —fins al punt de qualificar-lo com una «eminència grisa de la reunió»²⁸ en la constitució del Sindicat Democràtic d'Estudiants de la Universitat de Barcelona (SDEUB), que tingué lloc al convent dels caputxins de Sarrià entre els dies 9 i 11 de març de 1966 i per al qual redactà el manifest *Por una universidad democrática*.²⁹ Semblantment, fou un dels promotors del moviment reivindicatiu dels professors no numeraris (PNN).³⁰ La seva significació en l'agitació universitària no era pas desconeguda per les autoritats acadèmiques i el 1965 va ser, de fet, expulsat de la Universitat de Barcelona quan no se li renovà el contracte —mitjançant la intervenció del rector Francisco García-Valdecasas—, cosa que fou acollida per part dels estudiants amb protestes i boicots al seu substitut.³¹ La seva separació de la Universitat pesà molt en l'ànim de Manuel Sacristán perquè prova-va de trencar el seu vincle amb un jovent amb inquietuds intel·lectuals i sensibilitzat amb l'antifranquisme, i també el va empènyer a prioritzar la tasca editorial i de traducció com a activitat professional.

Els fets internacionals del 1968 —l'anomenat «doble aldabonazo» de la revolta juvenil del Maig del 68 parisenc i la manca de reac-

28 J. AMAT, *Com una pàtria*, op. cit., pàg. 347.

29 J. SOLÉ TURA, *Una història optimista: Memòries*, Barcelona, Edicions 62, pàg. 236; F. FERNÁNDEZ BUEY, «Memoria personal de la fundación del Sindicato Democrático de Estudiantes de la Universidad de Barcelona (1965-1966)», dins F. FERNÁNDEZ BUEY, *Por una universidad democrática*, op. cit., pàgs. 11-40; I. MOLAS, *Quan tot ens semblava possible*, op. cit., pàgs. 148-151, i P. VERRIÉ (coord.), *Quan el franquisme*, op. cit.

30 F. FERNÁNDEZ BUEY, «Para la historia del movimiento de Profesores no Numerarios de universidad (1972-1984)», dins F. FERNÁNDEZ BUEY, *Por una universidad democrática*, op. cit., pàgs. 147-194.

31 Tot i que no sabem del cert qui fou, és probable que es tractés del tomista Francesc Canals i Vidal.

ció del Partit Comunista Francès, i de la invasió de Txecoslovàquia com a conseqüència del Pacte de Varsòvia— accentuaren la visió crítica de Sacristán envers el projecte marxista i, al capdavant, el menaren cap a l'autoexclusió dels partits (PCE i PSUC) el 1970. D'aleshores ençà, fins al seu traspàs el 1985, Manuel Sacristán esmerçà molts esforços a col·laborar en diversos moviments reivindicatius d'avantguarda, com l'antimilitarisme o el moviment antinuclears, per exemple.

La tasca de traducció de Manuel Sacristán

El trastocament professional en produir-se la seva proscripció de la docència universitària menà Manuel Sacristán a abocar-se del tot a tasques editorials i principalment a la traducció.³² És ben cert que la primera circumstància el va empènyer a intensificar la feina de traducció, tasca que dugué a terme continuadament i intensa des d'aleshores per poder subsistir. Efectivament, a partir del 1965 hagué de traduir *pro pane lucrando*, però Sacristán feia traduccions des del 1954³³ i, a més, en feia amb la possibilitat —d'altra banda, gens freqüent en l'ofici— de triar autors i obres.³⁴ D'aquesta manera, com ell mateix afirmà, «al traducir no solo me ganaba la vida, sino que colocaba

32 X. SERRA, *Història social*, *op. cit.*, pàg. 194: «L'exclusió de la Universitat de Barcelona li amargà considerablement l'existència. Hagué de posar-se a traduir per a poder viure».

33 M. D. HERRERA, S. ESTAPÉ i L. MAÑÉ, «Hablando con Manuel Sacristán sobre traducción», *Cuadernos de Traducción e Interpretación*, 1, 1982, entrevista reproduïda a S. LÓPEZ ARNAL i P. de la FUENTE, *Acerca de Manuel Sacristán*, *op. cit.*, pàg. 167.

34 G. PONTÓN, «Un trabajador incansable», dins S. LÓPEZ ARNAL i I. VÁZQUEZ (eds.), *El legado de un maestro*, *op. cit.*, pàg. 187: «La calidad del trabajo que hacía y, en consecuencia, las peticiones que recibía como trabajador intelectual le permitía escoger, de manera que, con contadísimas excepciones, siempre tradujo aquello que le interesaba o que él mismo proponía a los editores, tanto para aprender él mismo como para hacer una tarea de agitación divulgando material intelectual comunista».

producto intelectual en la vida cultural del país». ³⁵ És una opinió estesa que Sacristán excel·lí en aquesta activitat, en la qual esdevingué un traductor de categoria. Per exemple, Josep Maria Valverde —un altre exprofessor reconvertit en traductor— deia en aquest sentit:

Él era un traductor muy escrupuloso, que trabajaba poniendo verdaderamente todo. Incluso, si cabe alguna crítica, es que ponía a veces demasiado amor. O sea que él incluso daba algún toque, que no era un traductor mecánico, es decir, que rehacía textos, lo cual era admirable como creatividad. Pero alguna vez, en cierto modo, casi se pasaba, y mejoraba el original. ³⁶

La seva vinculació amb el món editorial no s'inicià pas arran de la seva expulsió universitària, sinó que era de feia anys, i al llarg de la seva vida traduí una quantitat ingent d'obres i planes —vora un centenar d'obres—. ³⁷ A més, de vegades no només traduïa, sinó que també supervisava les traduccions fetes per altres persones. La seva filla, Vera Sacristán Adinolfi, recorda el seu rigor i rememora com era el pla de treball (concretament a l'estiu, de dilluns a dissabte) del seu pare:

Según la escasez del momento o el precio que le pagaban por holandesa traducía quince y veinte al día. [...] Por la mañana se levantaba pronto y se ponía a la máquina. Durante la mañana traducía sin interrupciones importantes. En general, dejaba la corrección de lo que había traducido para la tarde, después de comer y fregar los platos. ³⁸

35 E. LINÉS, «Sacristán: “No traducir nunca por obligación”», *La Vanguardia*, 8 de desembre de 1981, pàg. 39.

36 Entrevista a José María Valverde, dins S. LÓPEZ ARNAL i P. de la FUENTE, *Acerca de Manuel Sacristán*, *op. cit.*, pàg. 690.

37 A. DOMINGO CURTO, «Introducción», *op. cit.*, pàg. 36.

38 Entrevista a Vera Sacristán, dins S. LÓPEZ ARNAL i P. de la FUENTE, *Acerca de Manuel Sacristán*, *op. cit.*, pàg. 264.

L'any 1972, quan ja feia una colla d'anys que es dedicava professionalment a la traducció, Manuel Sacristán se sincerà per carta a Javier Pradera sobre la valoració que feia de la seva tasca:

Claro que me gustaría seguir traduciendo para Alianza cosas como Hempel y Toulmin. Interesarme, desgraciadamente, no. Cuando termine este año —en sustancia, dentro de 9 días— habré traducido cuatro libros: un bonito ensayo de un discípulo de Lukács, G. Márkus, para Grijalbo; un trivial ensayo de otra lukácsiana, A. Heller, también para Grijalbo (es lo que estoy acabando ahora); el precioso librito de Quine; y una mierda incalificable para Grijalbo: *El varón domado*, de Esther Vilar, que he traducido por petición personal suya, como favor, y firmado la traducción con la alusión cínica que él [sic] no pesca (he firmado «Máximo Estrella»).

Pues bien: Márkus y la Heller me han reportado por jornada de trabajo (= 5 horas, incluida corrección) un poco más del triple que el Quine. La mierda de Vilar, exactamente cuatro veces más. Sabes que no me interesa el dinero, sino reducir el horario de trabajo. Si fuera consecuente, debería traducir sólo mierdas.³⁹

Certament, la tasca traductora de Sacristán fou monumental i de gran rellevància, però la intervenció que feu en el món editorial ultrapassà aquestes funcions, ja que a les editorials amb què estigué vinculat va fer-hi diverses propostes de projectes nous, com ara col·leccions i obres concretes per editar, amb una visió àmplia i amatent

39 Universitat de Barcelona-CRAI Economia i Empresa, Fons Personal de Manuel Sacristán, carta de Manuel Sacristán a Javier (Pradera), 11 de setembre de 1972. Per cert, Sacristán va rebre, un mes més tard, una carta d'agraïment d'Esther Vilar, que començava amb un «Muy estimado señor Estrella», en què qualificava la traducció feta d'*El varón dominado* com «absolutamente perfecta»; Universitat de Barcelona-CRAI Economia i Empresa, Fons Personal de Manuel Sacristán, carta d'Esther Vilar a Manuel Sacristán, 26 d'octubre de 1972.

a les publicacions de pensadors contemporanis estrangers.⁴⁰ Aquesta efervescent activitat editorial diversa es basava en una xarxa de col·legues i directius editorials, ja que Sacristán mantingué contacte —de vegades escadusserament, però en altres casos de manera continuada— amb diversos intel·lectuals espanyols i directius que actuaven, com ell, en l'àmbit editorial. Tal fou el cas, segons la correspondència conservada, d'Alejandro Argullós (Ariel), Antoniette Bloch (Labor), Josep Maria Boix i Selva (Vergara), Rafael Borràs Betriu (Nauta), Elías Díaz (Sistema), Rafael García González (Villalar), Juan Grijalbo (Grijalbo), Javier Pradera (Alianza), Ignasi Vidal (Grijalbo), Joan Vinyoli (Labor) i Josep Maria Vives i Farrés (Grijalbo). Altra-ment, mantingué correspondència amb força intel·lectuals espanyols, com ara Gustavo Bueno, Ramón Carande, Salvador Espriu, José Ferrater Mora, Josep Fontana, Juan David García Bacca, Ramon Garrabou, Emilio Lledó, Jesús Mosterín, Luis Ángel Rojo, José Luis Sampedro, Rafael Sánchez Ferlosio, Maurici Serrahima, José María Valverde o Juan Velarde Fuentes, entre d'altres.⁴¹

Manuel Sacristán va col·laborar amb nombroses editorials, tot i que sembla que va tenir successivament una relació més rellevant amb tres d'elles: Ariel, Grijalbo i Crítica. Fou en aquestes tres editorials, i també a Labor, on en determinats moments va actuar com a assessor, més que no pas únicament com a traductor. D'altra banda, era freqüent que simultaniegés la col·laboració amb diverses editorials, sobretot pel que feia a tasques de traducció. D'aquesta manera,

40 Aquesta tasca seva ha estat caracteritzada per A. DOMINGO CURTO, «Introducción», *op. cit.*, pàg. 16, com «esa labor sorda, por callada y a veces desapercibida, pero a la vez muy presente todavía hoy, de la introducción constante y esforzada de los mejores y más importantes textos contemporáneos de la filosofía, la sociología, la historia de la ciencia, la teoría política, la economía, etc., que iban viendo la luz allende nuestras fronteras».

41 Arxiu familiar Sacristán Adinolfi, correspondència. També hi consten Agnes Heller, György Lukács i György Márkus. La correspondència amb György Lukács ha estat àmpliament estudiada a S. LÓPEZ ARNAL, *Entre clásicos, op. cit.*

com recorda Gonzalo Pontón, Sacristán va deixar de tenir una col·laboració estreta amb Ariel i la va començar amb Grijalbo, però «de todas maneras, siguió traduciendo para Ariel y para muchas otras editoriales como Anagrama, Martínez Roca, Alianza, Destino o Revista de Occidente».⁴²

Ariel va ser una de les editorials que clarament feu una aposta doble per l'edició d'obres d'assaig i per la traducció d'autors estrangers. Certament, representaven dues línies d'actuació contràries al dirigisme cultural franquista, ja que incentivaven els lectors a reflexionar sobre la realitat que els envoltava —val a dir que ben sovint eren obres que s'acompanyaven d'estudis introductoris que miraven d'acostar l'original a la realitat espanyola— i permetien conèixer les línies de pensament polític, econòmic i social que es covaven a Europa. Manuel Sacristán hi dirigí les col·leccions Demos i, a partir del 1960, Zetein, que, com recorda Víctor Méndez, manlleva el terme d'un passatge de Gòrgies i en la qual publicà llibres de filosofia i pensament d'autors com ara Theodor W. Adorno —un dels pensadors més rellevants de l'escola de Frankfurt—, John K. Galbraith, Andreas G. Papandreu, Willard van Orman Quine, Joseph Schumpeter o ell mateix (*Introducción a la lógica y el análisis formal*, 1964).⁴³ Pels volts dels anys 1965 i 1966 Manuel Sacristán va proposar a la direcció d'Ariel de posar en marxa una nova col·lecció que va tenir un gran impacte, ja que combinava un preu molt barat i una perio-

42 G. PONTÓN, «Un trabajador incansable», *op. cit.*, pàg. 191.

43 En aquell passatge «Sócrates “define involuntariamente su callejera actividad” diciendo a sus compañeros “busco junto con vosotros”. “La presente colección”, escribe Sacristán, si “toma su nombre del infinitivo de ese verbo, ZETEIN”, “se propone al mismo tiempo no olvidar su contexto: *junto con vosotros*»»; V. MÉNDEZ, *La tradición de la intradición*, *op. cit.*, pàg. 431. G. PONTÓN, «Un trabajador incansable», *op. cit.*, pàg. 189; J. R. CAPELLA, «Aproximación a la bibliografía de Manuel Sacristán Luzón», *Mientras Tanto*, 30-31, 1987, pàgs. 193-223, i X. MORET, *Tiempo de editores*, *op. cit.*, pàg. 267. A Demos van publicar autors com ara Jack Harbey, Roy Harrod, Karl Loewenstein, Gunnar Myrdal, Pierre Vilar, Joan Roninson o Jacques Lambert.

dicitat de sortida molt intensa: Ariel Quincenal.⁴⁴ Aquesta col·lecció estava clarament orientada al món universitari i combinava traduccions d'avantguarda amb estudis sòlids i diversos, i, com que abocava al mercat espanyol un deversall de pensadors contemporanis d'allò més interessants, esdevingué un producte d'impacte i, ensems, d'èxit per a l'editorial.⁴⁵

Labor fou una altra editorial amb la qual col·laborà i a la qual feu diverses propostes de projectes. A partir del 1964 Sacristán actuà com a membre del Consell de Direcció de la *Nueva enciclopedia Labor*,⁴⁶ on va fer, a més, una tasca d'assessor, supervisor i director d'alguns volums. I anys més tard, el 1972, hi proposà una adaptació d'aquesta obra, que en les seves notes motejà com «NEL 72».⁴⁷ Els informes donen testimoni del detall d'anàlisi estratègica i organitzativa per part de Sacristán, ja que contenen comentaris sobre les necessitats dels destinataris —en algun lloc identificats com a «esforzados pagadores de letras»—, les ofertes de la competència, l'estructura de cada volum, les funcions dels col·laboradors, etc.⁴⁸ També en aquelles da-

44 P. RÚJULA, «El ensayo y los libros de ciencias sociales», dins J. MARTÍNEZ (dir.), *Historia de la edición*, op. cit., pàg. 800: «1967 es un año fundamental para la editorial Ariel [...] porque ésa es la fecha en que comienza a andar, por inspiración de Manuel Sacristán, la colección “Ariel Quincenal”, que, en formato de bolsillo y por un precio que oscilaba entre 50 y 100 pesetas publicaba cada dos semanas un libro cuya temática abarcaba de la historia a la economía y de la filosofía al derecho, con la voluntad de captar la atención del público universitario».

45 X. MORET, *Tiempo de editores*, op. cit., pàgs. 266-267. S'hi van publicar obres d'autors com ara Noam Chomsky, Lucien Febvre, Mario Bunge, Jean Piaget, Bertrand Russell, Edward H. Hobsbawm, Herbert Marcuse, Theodor W. Adorno, Louis Althusser o els mateixos Marx i Lenin. P. RÚJULA, «El ensayo», op. cit., pàgs. 800-801.

46 Juntament amb Enric Freixa, Francesc Gomà, Ramon Margalef i Josep Teixidor. Universitat de Barcelona-CRAI Economia i Empresa, Fons Personal de Manuel Sacristán, contracte M. Sacristán-Labor, 1 de juny de 1964.

47 Universitat de Barcelona-CRAI Economia i Empresa, Fons Personal de Manuel Sacristán, nota 1 a propòsit dels avantprojectes 1 i 2 d'una NEL, juny 1972.

48 Per exemple, a Universitat de Barcelona-CRAI Economia i Empresa, Fons Personal de Manuel Sacristán, nota 1 a propòsit dels avantprojectes 1 i 2 de la NEL, juny 1972, hi diu:

tes va projectar dues col·leccions més interconnectades —Naturaleza y Sociedad 200 i Cuadernos de Iniciación Científica—, ja que considerava el possible reaprofitament dels materials d'una col·lecció en l'altra.⁴⁹

No sabem del cert quan minvà la col·laboració amb Ariel i quan s'intensificà amb Grijalbo,⁵⁰ perquè, com ja s'ha dit, era freqüent que combinés les col·laboracions amb més d'una editorial. En qualsevol cas, a Grijalbo —que tenia l'interès afegit de la seva presència des de Mèxic a l'Amèrica Llatina i, doncs, aportava un impacte més gran de les obres editades— tirà endavant l'edició de les obres senceres de György Lukács,⁵¹ iniciada amb *El joven Hegel y los problemas de la sociedad capitalista* (Ciutat de Mèxic, 1963), empresa que es perllongà durant força anys. Sembla que fou aleshores quan proposà a Gri-

[...] por ser aparentemente una enciclopedia sistemática, cada uno de cuyos volúmenes estuviera dedicado a una materia o campo de materias afines, pero tratado en el interior alfabéticamente, con laconismo y en el plano de cultura general (lo que, como queda observado, no impide en muchos casos —historia, geografía, tecnología, ciencias ideográficas en general— una discreta exactitud de la información).

CADA volumen-diccionari de esta enciclopedia pseudosistemática podría llevar una introducción auténticamente sistemática, pero sintética hasta el máximo, con un estilo de divulgación lacónico que debería ser el rasgo característico de una obra así.

49 Universitat de Barcelona-CRAI Economia i Empresa, Fons Personal de Manuel Sacristán, projecte d'una col·lecció anomenada Cuadernos de Iniciación Científica (CIC), octubre 1972: «En muchos casos, el cuaderno [d'iniciació científica] puede ser una síntesis de un volumen de NYS200 hecha por el equipo CIC».

50 Sembla que a Grijalbo començà el 1963 amb la traducció del que fou el primer volum de les «Obras completas de Lukács», col·lecció que dirigí; però el 1968 redactà per a Ariel «Cuatro notas a los documentos de abril del Partido Comunista de Checoslovaquia», dins A. DUBČEK, *La vía checoslovaca al socialismo*, Barcelona, Ariel, 1968.

51 A finals del 1965 Sacristán insisteix que a l'editorial «conviene hacerse cuanto antes con los derechos del mayor número possible de obras de Lukács, en trato con el autor y una tres otra, puesto que no parece que a Lukács le apetezca negociar sobre mucho a la vez»; Universitat de Barcelona-CRAI Economia i Empresa, Fons Personal de Manuel Sacristán, nota sobre la situació actual de les obres de Lukács, 3 de novembre de 1965.

jalbo l'edició de les obres senceres de Karl Marx i Friedrich Engels,⁵² magna tasca que inicià a Grijalbo i acabà i acabà a Crítica, editorial fundada per Gonzalo Pontón amb la col·laboració de Joan Grijalbo.⁵³

Referents del pensament intel·lectual

L'atmosfera ideològicament claustrofòbica creada pel règim franquista, fruit del dirigisme cultural esmentat, va empènyer els sectors culturalment més avançats a dirigir la seva mirada cap enfora, tal vegada cercant un allunyament —si més no, mental— de la realitat espanyola. Sigui com sigui, la visió cosmopolita dels sectors intel·lectuals o vigorosament ideologitzats de l'oposició antifranquista els permeté de trobar alguns referents estrangers, els quals en alguns casos actuaren fins i tot com a referents personals.⁵⁴ D'altra banda, n'hi ha prou amb una mirada superficial al panorama cultural i intel·lectual forà per constatar l'aclaparadora preeminència del pensament marxista, especialment arrelat en les ciències socials.

L'actuació de Manuel Sacristán fou cabdal per fer present i difondre una abundosa tria de pensadors contemporanis entre els ele-

52 Universitat de Barcelona-CRAI Economia i Empresa, Fons Personal de Manuel Sacristán, nota sobre els autors clàssics o importants en aquesta editorial, s.d. Sobre el projecte (Obras de Marx y Engels (OME), vegeu M. SACRISTÁN, *Escritos sobre El Capital (y textos afines)*, Barcelona, El Viejo Topo, 2004.

53 G. PONTÓN, «Un trabajador incansable», *op. cit.*, pàg. 191: «Una vez más Manolo fue decisivo. Me recomendó a Juan Grijalbo y éste en seguida me ofreció ayuda económica y comercial para tirar adelante la editorial».

54 Ho explica tot plegat J. Solé Solé Tura, *Una historia optimista*, *op. cit.*, pàg. 223, en els termes següents: «[...] en realitat era un esclat d'energies que no tenien punts de referència a casa nostra i els havíem de buscar allà on fos, sense gaires elements per distingir entre la realitat i allò que ens presentaven com a tal, entre la necessitat de donar forma i contingut general a la nostra pròpia batalla i l'estretor de les nostres possibilitats immediates».

ments intel·lectuals locals, espanyols i, segons com, també hispano-americans. No debades, com apunta Carlos Barral, sobre Sacristán pivotà aquesta comesa autoimposada de fornir de senyals de pensament els seus coetanis: «Cuando yo comencé a verlos, generalmente juntos, y a tratarlos con una cierta asiduidad, Sacristán y Castellet parecían ya conscientes de su misión de levadura ético-política de una generación de intelectuales desorientados». ⁵⁵ A banda d'aquesta esclaridora feïnada de Sacristán duta a terme en la totalitat de la seva vida —tret dels moments de desesma coincidents amb conjuntures de dissonància originades per la seva lucidesa analítica—, cal reconèixer que a Barcelona —com a Madrid— concorrien factors que afavorien la introducció d'autors estrangers. Ens referim, en concret, a l'existència d'un cert humus universitari polititzat delerós de tenir instruments moderns de pensament i, per afegiment, a la difusió de revistes clandestines o legals que se'n feien ressò i esperonaven el debat d'idees. ⁵⁶ Altrament, no podem menystenir la dificultat tothora present de la censura, que portava a l'autocensura o a engegar estratègies alternatives, com ara la selecció dels textos que calia publicar o editar a Mèxic. ⁵⁷

En qualsevol cas, Manuel Sacristán duagué a terme aquesta tasca des de diferents fronts interconnectats. De primer, mitjançant la traducció d'autors forans esmentada suara. A tall d'exemple, vegeu la selecció recollida en la taula següent.

⁵⁵ C. BARRAL, *Años de penitencia*, Madrid, Alianza, 1975, pàgs. 206-207, citat per M. D. ALBIAC, «En el cuarto de estar: leer y hablar con Manuel Sacristán», dins S. LÓPEZ ARNAL i I. VÁZQUEZ (eds.), *El legado de un maestro*, op. cit., pàg. 137.

⁵⁶ G. PALA, «La recepción del pensamiento de Antonio Gramsci en España (1956-1980)», dins G. PALA, A. FIRENZE i J. MIR (eds.), *Gramsci y la sociedad intercultural*, Barcelona, Montesinos, 2014, pàg. 185.

⁵⁷ P. GODAYOL, «Antonio Gramsci sota la dictadura franquista: les traduccions al català», dins M. BACARDÍ i P. GODAYOL (eds.), *Traducció i franquisme*, Lleida, Punctum, 2017, pàgs. 49-69.

Mostra d'autors traduïts per Manuel Sacristán

Autor	Títol	Edició
Wilhelm Nestlé	<i>Historia del espíritu griego</i>	Ariel, 1961
Theodor W. Adorno	<i>Prismas</i>	Grijalbo, 1962
Lewis William Halsey Hull	<i>Historia y filosofía de la ciencia</i>	Ariel, 1962
Willard van Orman Quine	<i>Desde un punto de vista lógico</i>	Ariel, 1962
György Lukács	<i>Obras completas</i>	Grijalbo, 1963-1976
Heinrich Heine	<i>Obras</i>	Vergara, 1964
Ludovico Geymonat	<i>Filosofía y filosofía de la ciencia</i>	Labor, 1965
Galvano della Volpe	<i>Crítica del gusto</i>	Seix Barral, 1966
Robert Havemann	<i>Dialéctica sin dogma</i>	Ariel, 1967
Gisbert Hasenjaeger	<i>Conceptos y problemas de la lógica moderna</i>	Tecnos, 1967
Haskell B. Curry i Robert Feys	<i>Lógica combinatoria</i>	Labor, 1968
Herbert Marcuse	<i>El final de la utopía</i>	Ariel, 1968
Jürgen Habermas	<i>Respuesta a Marcuse</i>	Anagrama, 1969
Antonio Labriola	<i>Socialismo y filosofía</i>	Alianza, 1969
Antonio Gramsci	<i>Antología</i>	Siglo XXI, 1970
John K. Galbraith	<i>El nuevo estado industrial</i>	Ariel, 1972
Agnés Heller	<i>Historia y vida cotidiana</i>	Grijalbo, 1972
Wolfgang Abendroth	<i>Sociedad antagónica y democracia política. Ensayos sobre sociología política</i>	Grijalbo, 1973
Mario Bunge	<i>La investigación científica</i>	Ariel, 1973
Michael Lowy	<i>El comunismo de Bujarin</i>	Grijalbo, 1973
György Márkus	<i>Marxismo y antropología</i>	Grijalbo, 1973
Frederick Copleston	<i>Historia de la filosofía</i>	Ariel, 1974
Jindrich Zeleny	<i>La estructura lógica de «El capital» de Marx</i>	Grijalbo, 1974
Karl Korsch	<i>Karl Marx</i>	Ariel, 1975
Bertrand Russell	<i>La perspectiva científica</i>	Ariel, 1975
Karl Marx i Friedrich Engels	<i>Obras de Marx y Engels</i>	Grijalbo-Crítica, 1976-1980
Edward P. Thompson	<i>Protesta y sobrevive</i>	Blume, 1983

Elaboració pròpia a partir de fonts diverses.

Semblantment majúscula fou la feinada divulgadora que va desplegar mitjançant la direcció de les col·leccions Demos i Zetein i la participació en la col·lecció Ariel Quincenal, totes tres posades en marxa per l'editorial d'avantguarda Ariel, que serviren per popularitzar força autors rellevants, bo i estintolant l'eixamplament plural del pensament a casa nostra. Paral·lelament al treball editorial, Sacristán també va poder difondre directament aquests pensadors a partir de l'estudi crític que feu de molts d'ells i de les seves obres. Trobem un rastre d'aquesta dedicació a l'estudi en les fitxes que elaborà a partir de les seves lectures: 2.746 fitxes amb anotacions i referències bibliogràfiques i conceptuals de filosofia i ciències socials.⁵⁸ Aquest primmirat i gros treball li serví per preparar les seves classes, però també per a impartir conferències i redactar textos, com ara els articles enciclopèdics, els sòlids pròlegs i estudis introductoris, i els articles que publicà en revistes —sobretot, a *Nous Horitzons* i *Mientras tanto*.

Certament, el volum d'autors estudiats i difosos per Sacristán d'aquesta manera és colossal i divers, i, doncs, fa de mal classificar-los. Tot i així, podem identificar-hi un grup heterogeni de pensadors socials, que inclou economistes, com Joseph A. Schumpeter (*Historia del análisis económico*) i John K. Galbraith (*El nuevo estado industrial*); politòlegs, com Wolfgang Abendroth (*Sociedad antagonica y democracia política. Ensayos sobre sociología política*); historiadors, com Edward P. Thompson (*Protesta y sobrevivencia*), i especialment filòsofs. Entre aquests darrers destaquen els membres de l'anomenada escola de Frankfurt, que foren introduïts per Sacristán quan gairebé no se'n tenia cap referència a Espanya. Per exemple, de Theodor W. Adorno va traduir *Prismas* i *Notas de literatura*; d'Herbert Marcuse, *El final de la utopía* i *Ontología de Hegel y teoría de la historicidad*, i de Jürgen Habermas, *Respuesta a Marcuse*.

⁵⁸ Universitat de Barcelona-CRAI Economia i Empresa, Fons Personal de Manuel Sacristán, recull de fitxes elaborades per Manuel Sacristán.

Així mateix, l'interès de Sacristán per la lògica també es va projectar en la seva tasca editorial, amb la qual va donar a conèixer diversos lògics i historiadors de la ciència. D'aquests, el més destacat fou Willard van Orman Quine, ja que va tenir ocasió d'estudiar-lo més a fons i en va traduir cinc obres: *Los métodos de la lógica* (1962), *Desde un punto de vista lógico* (1962), *Palabra y objeto* (1968), *Filosofía de la lógica* (1970) i *Las raíces de la referencia* (1977).⁵⁹ Altres autors semblants que també foren traduïts per Sacristán són Lewis William Halsey (*Historia y filosofía de la ciencia*, 1962), Ludovico Geymonat (*Filosofía y filosofía de la ciencia*, 1965) i Mario Bunge (*La investigación científica*, 1973).

Ara bé, sens dubte la tasca més «sustantiva» duta a terme per Sacristán pel que fa a la difusió de referències del pensament fou la reintroducció de la tradició marxista a Catalunya i Espanya. Hi tingué una actuació fonamental i hi esmerçà un volum de feina descomunal, ja que va promoure i participar en l'edició de les obres de Marx i Engels, així com en les d'altres pensadors marxistes de l'anomenada «tercera generació», com ara György Lukács i Antonio Gramsci. Un dels primers llibres de Marx editat després de la Guerra Civil va ser l'antologia *Revolución en España*, en la col·lecció Demos d'Ariel, el 1960, amb edició, presentació i traducció de Sacristán sota el pseudònim de Manuel Enteza.⁶⁰ Quatre anys més tard, el 1964, va traduir l'important obra d'Engels *Anti-Dühring*, per a Grijalbo, i la feu acompanyar d'un referencial pròleg seu. Per insistència seva, Grijalbo i Crítica s'embrancharen en la primera edició privada de les obres completes de Marx i Engels. Tanmateix, el projecte, després de l'edició d'una vintena de títols, es va haver d'interrompre a contracor dels seus promotors.

59 S. LÓPEZ ARNAL, *Manuel Sacristán y la obra del lógico y filósofo norteamericano Willard van Orman Quine*, Màlaga, Genal, 2015.

60 F. ROJAS, «Edición y censura de libros de Marx y Engels durante el franquismo», *Nuestra Historia*, 3, 2017, pàgs. 105.

Sacristán s'interessà, de més a més, per altres pensadors marxistes; per exemple, els coneguts com a «marxistes de tercera generació»: György Lukács, Antonio Gramsci, Antonio Labriola i Karl Kork, entre d'altres. A tal fi, promogué i es cuidà de l'edició i la traducció de l'obra completa de Lukács, que s'iniciaren el 1963 i es perllongaren fins al 1976. En total van ser onze els títols que sortiren a la llum sota el guiatge de Sacristán, inclosa la primerenca i important *Historia de la conciencia de clase*, que inclogué un pròleg de l'autor específic per a l'edició espanyola del 1967.⁶¹ Aquesta perllongada tasca va permetre a Sacristán estudiar Lukács, conèixer-lo a fons i difondre'l en diversos articles. L'hongarès, a més, va ser un dels corresponsals de Sacristán des de l'inici de l'edició fins a la seva mort, el 1970.⁶²

Antonio Gramsci va ser l'altre gran pensador marxista introduït per Sacristán —juntament amb Jordi Solé Tura, que ho feu en català—.⁶³ Sacristán el considerà «el filósofo marxista más importante de la Europa occidental» ja el 1957-1958 en el seu article «La filosofía desde la terminación de la Segunda Guerra Mundial hasta 1959» publicat al suplement de l'*Enciclopedia Espasa*.⁶⁴ Però «l'autèntic punt d'inflexió» en la difusió del pensament del marxista italià va produir-se el 1970, quan Sacristán va traduir una àmplia selecció de textos dels *Quaderni del carcere* titulada *Antología* i publicada a Mèxic per Siglo XXI.⁶⁵ Sacristán i Jordi Solé Tura van conèixer l'intel·

61 C. LEMA, «Manuel Sacristán y la recepción española de György Lukács», *Universitas: Revista de Filosofía, Derecho y Política*, 7, 2008, pàgs. 87-108.

62 S. LÓPEZ ARANAL, *Entre clásicos*, op. cit.

63 F. ROJAS, «Edición y censura del marxismo italiano en la España de Franco. Antonio Gramsci y Galvano della Volpe (1962-1975)», *España Contemporánea*, 49, 2016, pàg. 124, i P. GODAYOL, «Antonio Gramsci», op. cit.

64 P. GODAYOL, «Antonio Gramsci», op. cit., pàg. 53. El suplement es publicà, però, el 1964.

65 G. PALA, «Gramsci a Catalunya: textos, contextos i debats sobre la seva obra», dins A. RICO (ed.), *El pensament i l'acció: De Marx a Gramsci en Joan Fuster*, Lleida, El Jonc, 2017, pàgs. 101-102.

lectual italià per la dona d'aquell, la hispanista Giulia Adinolfi,⁶⁶ i d'aleshores ençà Gramsci va esdevenir un dels referents més sòlids de la intel·lectualitat progressista nostrada i els sectors més actius de la resistència antifranquista.

Juntament amb Lukács i Gramsci, Sacristán va fer conèixer Antonio Labrola, de qui el 1969 traduí *Socialismo y filosofía* per a Alianza, i Karl Korsch, de qui el 1975 traduí *Karl Marx* per a Ariel.

Com resta palès, Manuel Sacristán, a banda de la seva pròpia condició de pensador, va ser una figura notable dins la reactivació cultural i intel·lectual del darrer franquisme. No debades, va menar amb vicissituds i entrebancs un projecte d'intervenció política mitjançant la divulgació de pensadors socials, i especialment de pensadors marxistes, que no ha estat igualat per cap altre intel·lectual de la seva generació.

66 G. PALA, «La recepción», *op. cit.*, pàg. 186, i Jordi SOLÉ TURA, *Una historia optimista*, *op. cit.*, pàgs. 84-85.



Els continguts de la revista estan subjectes a la llicència de Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada 4.0 Internacional de Creative Commons, el text de la qual està disponible a <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.ca>.